

พุทธปรัชญาเชิงสังคมกับการขจัดความยากจน :

แนวทางแห่งการพัฒนาที่มีธรรมเป็นฐาน

Social Buddhist Philosophy and Poverty Alleviation:

Toward a Dhamma-Based Development Paradigm

¹พระมหาราชัน จิตตปาโล (มุลลา), ²ธัญยศ โล่ห์พัฒนานนท์

และ ³ชาดา เตรียมวิทยา

¹Phramaha Rachan Cittapalo (Moolla), ²Thanayod Lopattananont

and ³Chada Triamvithaya

¹คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

²สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

²The Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University.

³คณะศิลปศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง

³School of Liberal Arts, King Mongkut's Institute of Technology Ladkrabang.

¹Corresponding Author's E-mail: Rachan.mool@mcu.ac.th

Received: April 25, 2025; **Revised:** July 29, 2025; **Accepted:** August 14, 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งวิเคราะห์ความยากจนในฐานะปัญหาทางจริยธรรมและโครงสร้าง ผ่านกรอบคิดของพุทธปรัชญาเชิงสังคม ที่ผสมองค์ความรู้จากปรัชญาตะวันตก รัฐศาสตร์เชิงนโยบาย และหลักธรรมในพระพุทธานุสา เพื่อเสนอแนวทางการพัฒนาที่มีธรรมเป็นฐาน (Dhamma-Based Development) แทนการพัฒนาที่เน้นเพียงตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ บทความชี้ให้เห็นว่าการขจัดความยากจนต้องตั้งอยู่บนการเคารพศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ การสร้างเสรีภาพเชิงโครงสร้าง และการเปิดโอกาสให้ประชาชนพัฒนาศักยภาพของตนอย่างแท้จริง โดยนำหลักธรรมะ เรื่อง อัตตหิ อัตตโนนาถ (ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน) มาตีความร่วมกับแนวคิดปรัชญาเสรีภาพเชิงบวก (Positive Freedom) และทฤษฎี Capability Approach ของ Amartya Sen ทั้งนี้เพื่อเสนอกรอบการพัฒนาเชิงบูรณาการที่รัฐไม่เพียงทำหน้าที่จัดการเศรษฐกิจ แต่ต้องเอื้อให้เกิด “การตื่นรู้ทางสังคม” (social awakening) ผ่านการยกระดับจิตสำนึก ความเป็นธรรม และพลังพลเมือง

คำสำคัญ: พุทธปรัชญาเชิงสังคม; การขจัดความยากจน; การพัฒนาที่มีธรรมเป็นฐาน; ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

Abstract

This article presents an interdisciplinary analysis of poverty as both a structural and ethical issue through the lens of Social Buddhist Philosophy. Drawing upon core Buddhist teachings, Western moral philosophy, and policy-oriented political science, it proposes a Dhamma-Based Development framework as an alternative to conventional approaches that prioritize economic indicators alone. The article argues that poverty alleviation must be rooted in the respect for human dignity, the promotion of structural freedom, and the genuine expansion of individuals' capabilities. It reinterprets the Buddhist principle *Attā hi attano nātho* (One is one's own refuge) in conversation with Isaiah Berlin's concept of positive freedom and Amartya Sen's Capability Approach, highlighting the importance of inner autonomy and opportunity equality. Rather than viewing the state merely as an economic manager, the article envisions a development model in which the state serves as an enabler of structural justice, civic empowerment, and social awakening. This awakening is driven by the elevation of ethical awareness, spiritual consciousness, and the collective power of citizens paving the way for a more holistic and humane path to sustainable development.

Keywords: Socially Engaged Buddhist Philosophy; Poverty Alleviation; Development Based on Dhamma Principles; Human Dignity

บทนำ

การนำหลักพุทธธรรมสู่การออกแบบนโยบายที่ลดความยากจนอย่างยั่งยืนนั้นสามารถใช้พุทธธรรมกับการออกแบบนโยบายเพื่อศักดิ์ศรีมนุษย์ ให้ตระหนักว่าความยากจนไม่ควรถูกมองเป็นความล้มเหลว ในเชิงศีลธรรมของปัจเจกแต่คือผลของโครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมซึ่งจำเป็นต้องได้รับการแก้ไขเชิงระบบ ดังนั้น นโยบายสาธารณะที่มีเป้าหมายเพื่อความยุติธรรมจึงต้องไม่หยุดอยู่ที่การให้ความช่วยเหลือในเชิงสวัสดิการ แต่ต้องมุ่งสู่การ คืบคลานศักดิ์ศรีและโอกาสในการพัฒนาอย่างยั่งยืนให้แก่ทุกคน ในพระพุทธานุสา หลั ทาน ศีล ภาวนา ถือเป็น ไตรเครื่องมือนำทางการพัฒนา (ไตรสิกขา) ที่สามารถประยุกต์ใช้ในการออกแบบนโยบายได้อย่างมีความหมาย ทาน (การให้) พัฒนาสวัสดิการที่เท่าเทียม เช่น ระบบการศึกษาขั้นพื้นฐานและบริการสาธารณสุขที่เข้าถึงได้อย่างทั่วถึง, ศีล (ความเป็นธรรมทางสังคม) สะท้อนผ่านนโยบายกระจายทรัพยากร ควบคุมทุนผูกขาด และรักษาสมดุลทางอำนาจ, ภาวนา (การพัฒนา) สนับสนุนระบบการเรียนรู้ที่เสริมสร้าง “ปัญญาเพื่อรู้ตน” มิใช่เพียงทักษะสำหรับแรงงานราคาถูก

ดังที่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2543) ได้อธิบายไว้ว่า “การพัฒนาใดก็ตามที่ไม่จะต้องจิตใจคน จะไม่สามารถยั่งยืนได้ในระยะยาว” กรอบนโยบายเชิงพุทธจึงมีได้เน้นให้ “ทุกคนได้เท่ากัน” แต่คือการให้ทุกคนมี “เครื่องมือภายใน” เพื่อหลุดพ้นจากทุกข์ของตนเอง (Attā hi attano nātho – ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2554) ในโลกสมัยใหม่ แนวคิดเรื่อง “เสรีภาพ” มักถูกตีความในเชิง “เสรีภาพจากการถูกแทรกแซง” (Negative Freedom) ซึ่งหมายถึงการไม่ถูกรัฐหรืออำนาจอื่นจำกัดเสรีภาพส่วนบุคคล (Berlin, 1958) อย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญานำเสนอความเข้าใจที่ลึกซึ้งกว่านั้น โดยเสนอว่า “เสรีภาพที่แท้จริง” คือ การหลุดพ้นจากอวิชชา ความยึดมั่นถือมั่น และความไม่รู้ในตนเอง

เมื่อบุคคลสามารถรู้เท่าทันตนเอง พิจารณาเหตุแห่งทุกข์อย่างมีปัญญา และดำรงชีวิตอย่างมีสติ เขาย่อมเข้าถึงสิ่งที่เรียกว่า “เสรีภาพเชิงบวก” (Positive Freedom) ซึ่งไม่ใช่เพียงการไม่มีพันธนาการจากภายนอก แต่คือความสามารถภายในที่จะกำหนดชีวิตของตนได้อย่างมีความหมาย (Berlin, 1958; Sen, 1999) แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับ Capability Approach ของ Amartya Sen (1999) ซึ่งชี้ว่า เสรีภาพคือความสามารถที่แท้จริง (Real Capabilities) ของแต่ละบุคคลในการเลือกใช้ชีวิตที่มีคุณภาพ ไม่ใช่เพียงแค่การมีสิทธิเลือก แต่ต้องรวมถึงเงื่อนไขทางโครงสร้าง สังคม และจิตใจที่เอื้อให้สามารถเลือกได้จริง

ด้วยเหตุนี้ พุทธปรัชญาจึงเสนอว่า การเสริมสร้างเสรีภาพมิใช่เพียงการปลดปล่อยจากข้อจำกัดทางกายภาพหรือการเมืองเท่านั้น แต่หมายถึงการพัฒนาภายในอย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างอิสรภาพทางปัญญาและจิตวิญญาณ ซึ่งจะนำไปสู่การกำหนดทิศทางชีวิตด้วยความรู้แจ้งและความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม

รัฐในพุทธบริบทจึงควรส่งเสริมโครงสร้างทางปัญญาและจิตวิญญาณของประชาชน ได้แก่ การสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา: ห้องสมุดชุมชน, ศูนย์การเรียนรู้, เวทีปัญญาสาธารณะ, การจัดการศึกษาแบบบูรณาการธรรม: หลักสูตร “ปัญญา-เมตตา-สิทธิพลเมือง” เพื่อพลเมืองรู้แจ้ง, การสร้างพื้นที่ปลอดภัยทางจิตวิญญาณ: วงสนทนาธรรม-นโยบายที่ส่งเสริมการรู้ตนและการฟังอย่างลึกซึ้ง เสรีภาพที่เกิดจาก “การรู้” คือ หัวใจของพุทธธรรม และเป็นรากฐานของการปฏิรูปเชิงจิตสำนึกในนโยบายสาธารณะที่ “เห็นคนทั้งคน” ไม่ใช่เพียง “หน่วยเศรษฐกิจ” ระบบนโยบายสมัยใหม่มักใช้ตัวชี้วัดเชิงปริมาณ เช่น GDP หรือรายได้เฉลี่ย เป็นตัวกำหนดทิศทางการพัฒนา ทั้งที่แท้จริงแล้วมนุษย์คือ ผู้มีชีวิต จิตใจ ความสัมพันธ์ และศักยภาพภายในที่ซับซ้อนกว่านั้นมาก พุทธแนวนโยบายจึงเสนอให้เปลี่ยนตัวชี้วัดจาก การเติบโตทางเศรษฐกิจ สู่มิติความสามารถในการมีชีวิตที่ดี (well-being capabilities) ซึ่งอาจประกอบด้วยทั้งความสงบทางจิต ความสัมพันธ์ทางสังคม และความหมายในชีวิต

แนวนโยบายที่สอดคล้องกับกรอบคิดพุทธปรัชญาเชิงสังคมในการจัดการความยากจน มิได้มุ่งเน้นเพียงการกระจายทรัพยากรหรือเพิ่มรายได้เท่านั้น หากแต่เน้นการยกระดับคุณภาพชีวิตอย่างเป็นองค์รวม โดยเชื่อมโยงมิติภายนอกและภายในของมนุษย์เข้าด้วยกัน หนึ่งในแนวนโยบายสำคัญคือ การพัฒนา “ดัชนีสุขภาวะเชิงพุทธ” (Buddhist Well-being Index) ซึ่งเป็นเครื่องมือวัดความอยู่ดีมีสุขทั้งในระดับกายภาพ สังคม และจิตใจ โดยพิจารณาปัจจัยภายใน เช่น สติ สมาธิ ความเมตตา ร่วมกับตัวชี้วัดภายนอก เช่น สุขภาพ การศึกษา หรือความมั่นคงทางเศรษฐกิจ

นอกจากนี้ ยังมีนโยบายส่งเสริม เศรษฐกิจเมตตา-พอเพียง (Compassionate and Sufficiency Economy) เช่น การสนับสนุนวิสาหกิจเพื่อสังคม เครือข่ายเกื้อหนุนในชุมชน และกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับคุณธรรมและความสัมพันธ์ของมนุษย์ ทิศทางสำคัญอีกประการคือ การยกระดับนโยบายจาก “การแจกเงิน” และ “การให้ของฟรี” ไปสู่ “การปลูกให้ตื่นรู้และพึ่งตนเอง” โดยเปลี่ยนนโยบายสวัสดิการจากระบบที่สร้างการพึ่งพิง ไปสู่ระบบที่ส่งเสริมการตื่นรู้ (Awakening), การสร้างสติ (Mindfulness) และภาวะผู้นำในตนของประชาชน

ดังที่ E.F. Schumacher (1973) ได้กล่าวไว้ว่า “เศรษฐศาสตร์ที่ดี ต้องสร้างมนุษย์ที่ดี” (Good Economics Must Cultivate Good People) กรอบคิดของพุทธปรัชญาเชิงสังคมจึงเสนอว่าการขจัดความยากจนไม่ใช่เพียงการจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ แต่คือการ “ดูแลมนุษย์ทั้งระบบชีวิต” ทั้งในด้านกายภาพ จิตใจ ปัญญา และสังคม เพื่อให้เกิดความมั่นคงจากภายในอย่างแท้จริง

1. ปรัชญาฐานคิดเพื่อศักดิ์ศรีมนุษย์

1.1 ปรัชญามนุษยนิยม (Humanism)

การยืนยันคุณค่าของมนุษย์ในบริบทความยากจน ด้านปรัชญามนุษยนิยม (Humanism) เป็นแนวคิดที่เน้นการยืนยันคุณค่า ศักดิ์ศรี และศักยภาพของมนุษย์ในฐานะปัจเจกที่มีเหตุผลและมีความสามารถในการพัฒนาตนเอง แนวคิดนี้ปฏิเสธการลดทอนคุณค่าของมนุษย์ให้เป็นเพียงกลไกหนึ่งในระบบเศรษฐกิจหรือผู้รับผลของโครงสร้างสังคมแบบกำหนดตายตัว หากแต่เสนอว่าทุกคนมีสิทธิในการดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพและมีความหมาย โดยไม่จำเป็นต้องวัดจากสถานะทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว ในบริบทของความยากจน การมองว่าผู้ยากไร้คือ “ผู้ล้มเหลว” หรือ “ภาระของสังคม” ถือเป็นการลดทอนศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และสะท้อนทัศนคติที่ละเลยต่อปัจจัยเชิงโครงสร้างที่เป็นรากฐานของปัญหา เช่น ความไม่เป็นธรรมทางเศรษฐกิจ การเข้าถึงการศึกษาที่ไม่เท่าเทียม หรือระบบสวัสดิการที่ไม่ครอบคลุมและไม่เอื้อต่อการพึ่งตนเอง การแก้ปัญหาความยากจนจึงไม่ควรถูกจำกัดอยู่ในกรอบของ “การช่วยเหลือด้วยความเมตตา” (Charity-based Assistance) เท่านั้น หากแต่ต้องมุ่งสู่การฟื้นฟูศักดิ์ศรีและเสรีภาพของผู้คนในการดำรงชีวิตอย่างมีทางเลือก (agency) และมีอำนาจในการกำหนดชีวิตของตนเอง (Self-Determination) การฟื้นคืนอำนาจดังกล่าวหมายถึงการสร้างระบบที่เอื้อต่อการพัฒนาโอกาส พัฒนาศักยภาพ และส่งเสริมให้ผู้ยากไร้สามารถมีบทบาทในฐานะ “พลเมือง” ไม่ใช่เพียง “ผู้รับความช่วยเหลือ” ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืนและเป็นธรรมในระยะยาว

ในมุมของพุทธธรรม หลักธรรมะได้เน้นย้ำถึง “เหตุปัจจัย” (Paccaya) ในการก่อให้เกิดผลของการกระทำ (กรรม) โดยไม่ตัดสินคุณค่าของมนุษย์จาก “ผลลัพธ์” ภายนอก เช่น ความมั่งคั่งหรือความยากจน หากแต่ชี้ให้เห็นว่า ทุกสิ่งล้วนเกิดจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ซึ่งหลายกรณีอาจอยู่นอกเหนืออำนาจควบคุมของปัจเจกบุคคลด้วยซ้ำ ดังที่ปรากฏในพุทธพจน์ว่า “ปาปกา ธัมมา อาภิริยา” แปลว่า “ธรรมอันชั่วทั้งหลายย่อมมีเหตุก่อเกิด มิได้เกิดจากการลิขิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือกรรมเก่าเพียงอย่างเดียว” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: อัง.ปญจก. (ไทย); 22/52/69) แนวคิดนี้สอดคล้อง

กับ ปรัชญามนุษยนิยม (Humanism) ซึ่งยืนยันว่ามนุษย์ทุกคนมีศักดิ์ศรีและคุณค่าในตนเอง ไม่ใช่เพราะฐานะทางเศรษฐกิจ หรือความสามารถในการแข่งขันในระบบตลาด แต่เพราะความเป็นมนุษย์ที่มีศักยภาพภายใน โดยธรรมชาติ แนวคิดของ Nussbaum (2011) ได้เสนอว่า ความยากจนมิใช่ผลของความล้มเหลวเชิงปัจเจก แต่คือผลพวงของโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และนโยบายที่ไม่เท่าเทียม ซึ่งจำกัดเสรีภาพและศักยภาพของบุคคลในการมีชีวิตที่มีความหมาย นักปรัชญามนุษยนิยม Erich Fromm ได้ชี้ว่าการหลุดพ้นจากความยากจน และการกดขี่มิใช่เพียงการมีรายได้ แต่คือ “การได้เป็นมนุษย์อย่างเต็มศักยภาพ” (Fromm, 1955) ขณะที่ Martha Nussbaum เสนอว่า การพัฒนาศักยภาพมนุษย์ (capability) เป็นเกณฑ์พื้นฐานในการวัดความยุติธรรมทางสังคม มิใช่เพียงแค่ว่ารายได้ (Nussbaum, 2011)

ในด้านพุทธธรรม แนวคิดเรื่อง ปฏิจฺจสมุปบาท หรือ "กระบวนการเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยร่วมกัน" ชี้ให้เห็นว่า ความยากจนและความมั่งคั่งมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากแต่มีเงื่อนไขและเหตุปัจจัยมากมายที่สัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า “ปาปกา ธัมมา อาภิรียา” หมายถึง “ธรรมอันชั่วย่อมมีเหตุก่อเกิด มิได้เกิดจากการลิขิตของเทพหรือโชคชะตา” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: อง.ปญจก.(ไทย); 22/52/69) คำสอนนี้สะท้อนหลักการในเชิงโครงสร้าง ซึ่งมีใช้เพียงการรับผลของการกระทำในระดับปัจเจก แต่รวมถึง “ความรับผิดชอบร่วมกัน” (shared responsibility) ของระบบสังคม ที่อาจมีส่วนสร้างเงื่อนไขให้ความยากจนดำรงอยู่ เมื่อนำแนวคิดนี้มาเชื่อมโยงกับปรัชญามนุษยนิยมและแนวคิด Capability Approach ของ Sen (1999) รวมถึงกรอบคิดทางจริยธรรมจากพุทธธรรมที่ Payutto (1995) ได้เสนอไว้ จะพบว่าการขจัดความยากจนไม่ควรหยุดอยู่กับการ “ช่วยเหลือ” ในลักษณะ ทานานิยม (Charity-Based Approach) เท่านั้น แต่ควรมุ่งสู่การ “ปลดปล่อย” (Liberation) ผู้ยากจนจากโครงสร้างทางสังคมและนโยบายที่จำกัดศักยภาพและสิทธิของพวกเขา

แนวคิดนี้จึงเรียกร้องให้รัฐและสังคมทำหน้าที่ในเชิงจริยธรรมที่ลึกซึ้งขึ้น ไม่ใช่เพียงมอบสวัสดิการเพื่อความอยู่รอด แต่ต้องเอื้อให้เกิดระบบที่เปิดโอกาสให้ทุกคนสามารถมีชีวิตที่สมศักดิ์ศรี และสามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้อย่างมีอิสระภาพทั้งในเชิงวัตถุ จิตใจ และปัญญา การเชื่อมโยงระหว่างปรัชญามนุษยนิยมกับพุทธธรรมจึงก่อให้เกิดกรอบคิดร่วมที่เน้น “การไม่ตัดสิน” (non-judgmental ethics) และ “การเยียวยาเชิงโครงสร้าง” (Structural Healing) มากกว่าการกล่าวโทษหรือจำกัดโอกาสของผู้ที่ประสบความยากลำบาก โดยถือว่าการขจัดความยากจนคือภารกิจทางจริยธรรมที่ต้องเริ่มจากการเคารพศักดิ์ศรีของทุกชีวิต

1.2 ปรัชญาสังคม (Social Philosophy)

ความเป็นธรรมในฐานะคุณค่าร่วมของสังคมในด้านของปรัชญาสังคม (Social Philosophy) คือกรอบความคิดที่มุ่งวิเคราะห์หลักเกณฑ์ทางจริยธรรมและคุณค่าที่ควรยึดถือในการอยู่ร่วมกันในสังคม แนวคิดสำคัญของปรัชญาสังคมร่วมสมัยชี้ว่า สังคมที่เป็นธรรมไม่ใช่เพียงสังคมที่เปิดโอกาสให้ทุกคนแข่งขันอย่างเสรีเท่านั้น แต่ต้องมีการจัดสรรทรัพยากรอย่างเหมาะสม เพื่อให้สมาชิกทุกคนสามารถเข้าถึงสิ่งจำเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตได้อย่างเสมอภาค John Rawls (1971) เสนอว่า “หลักความยุติธรรมในสังคมที่ดี” (Principles of justice in a well-ordered society) ควรตั้งอยู่บนหลักการที่เรียกว่า difference principle ซึ่งระบุว่า “ความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจสามารถยอมรับได้” ก็ต่อเมื่อความไม่เสมอภาคนั้นก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

แก่ผู้ที่เสียเปรียบที่สุดในสังคม หลักการนี้สะท้อนถึงความจำเป็นของ ความยุติธรรมเชิงแจกจ่าย (Distributive justice) ซึ่งให้ความสำคัญกับการกระจายทรัพยากรและโอกาสอย่างเป็นธรรมแก่ทุกคน โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาส แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมว่าด้วย ทาน, ศีล, และ เมตตา ซึ่งมีได้เน้นความดีเฉพาะปัจเจก หากแต่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงคุณธรรมระหว่างบุคคลกับสังคม หลักทานมิใช่เพียงการให้ด้วยความสงสาร แต่เป็นการกระทำด้วยเจตนาเมตตาที่แผ่ไปด้วยความเคารพในศักดิ์ศรีของผู้อื่น ศีลช่วยคุ้มครองสังคมให้ดำรงอยู่ด้วยความมั่นคง และเมตตาคือการยอมรับการมีอยู่ของผู้อื่นอย่างปรารถนาดี

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญอย่างยิ่งกับการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขในสังคม โดยวางรากฐานผ่าน หลักธรรมเชิงสังคมที่มุ่งให้มนุษย์สัมพันธ์กันด้วยคุณธรรม ความรับผิดชอบ และเมตตา โดยเฉพาะในบริบทของการครองตนในสังคมหรือการปกครอง พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า “ทาน ธิมมํ นยํ สจฺจํ” แปลว่า “ทาน ธรรมะ ความยุติธรรม และสัจจะ เป็นหลักของผู้ปกครอง”(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: อัง.จตุกก.(ไทย); 21/61/75)

นอกจากนี้ ใน พระราชฐานสูตร ยังกล่าวถึง “ราชธรรม 10 ประการ” อันประกอบด้วยธรรมะสำหรับผู้ครองเรือนหรือผู้บริหารบ้านเมือง เช่น ทาน (การให้), อาชชวะ (ความซื่อตรง), และ อวิหิงสา (การไม่เบียดเบียน) ซึ่งล้วนเป็นหลักธรรมที่สะท้อนแนวคิดเรื่อง “ธรรมาธิปไตย” ที่มีเมตตาและคุณธรรมเป็นฐาน (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: อัง.สตก.(ไทย); 23/67/111) ในมิติทางเศรษฐศาสตร์ พุทธปรัชญาได้มองการ “ให้” ว่าเป็นเพียงการทำบุญเพื่อกุศล หากแต่เป็นกระบวนการลดละความยึดมั่นในตัวตน และเป็นกลไกสร้าง “ความยุติธรรมทางจิตสำนึก” (Ethical redistribution) ที่ช่วยถ่วงดุลความเหลื่อมล้ำผ่านความเมตตาและการเอื้อเฟื้ออย่างมีสติ E. F. Schumacher (1973) ได้เสนอใน Small Is Beautiful ว่า เศรษฐกิจที่ดีไม่ควรตั้งอยู่บนการสะสมทรัพย์สินอย่างไร้ขอบเขต หากควรตั้งอยู่บนความเมตตา ความพอเพียง และการดำรงชีวิตอย่างมีความหมาย ซึ่งแนวคิดนี้พัฒนาต่อมาเป็นกรอบแนวคิด “พุทธเศรษฐศาสตร์” (Buddhist Economics) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) (2538) ได้อธิบายว่า ความยุติธรรมทางเศรษฐกิจในพุทธธรรมมิใช่เพียงเรื่องของการจัดการทรัพยากร แต่เป็นผลลัพธ์จากการฝึกตน พัฒนาจิต และดำรงอยู่ด้วยเมตตาธรรมในการจัดสรรเพื่อประโยชน์ร่วมกันของสังคม

ด้วยเหตุนี้ การขจัดความยากจนเชิงโครงสร้างจึงไม่ใช่ภารกิจของรัฐหรือกลไกตลาดเท่านั้น หากแต่เป็นพันธะทางจริยธรรมของสังคมโดยรวม ซึ่งต้องอาศัยทั้งการกระจายโอกาส (Opportunity Distribution) และการยกระดับจิตสำนึกของผู้มีทรัพยากรให้ตระหนักถึงคุณค่าของการเกื้อหนุนเพื่อนมนุษย์อย่างแท้จริง ดังนั้น การขจัดความยากจนในเชิงโครงสร้างจึงมิใช่เพียงบทบาทของนโยบายรัฐหรือระบบตลาด แต่เป็นภารกิจทางจริยธรรมของสังคมทั้งหมด ซึ่งต้องการทั้งการกระจายโอกาส (Opportunity distribution) และการยกระดับจิตสำนึกของผู้มีทรัพยากรให้เห็นคุณค่าของการเกื้อหนุนเพื่อนมนุษย์

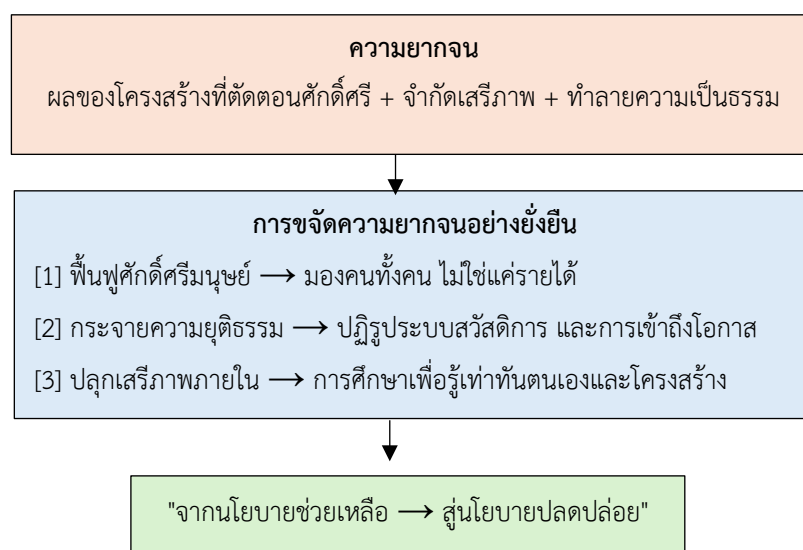
1.3 พุทธปรัชญากับการปลดปล่อยจากอวิชชา: มุมมองเสรีภาพเชิงบวก (Positive Freedom)

แนวคิด “เสรีภาพเชิงบวก” (Positive Freedom) ที่เสนอโดย Isaiah Berlin (1958) ชี้ให้เห็นว่า เสรีภาพมิใช่เพียงการปลดปล่อยจากการบีบบังคับจากภายนอก (Negative Freedom) แต่หมายถึง “ความสามารถภายใน” ที่ทำให้บุคคลสามารถเลือกและกำหนดชีวิตของตนเองได้อย่างมีเป้าหมายและคุณค่า Berlin (1958)

เห็นว่า เสรีภาพที่แท้จริงคือการ “เป็นเจ้านายเหนือตนเอง” (Self-Mastery) ซึ่งมีได้เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ แต่ต้องอาศัยการพัฒนาปัญญา การรู้เท่าทันความคิด ความต้องการ และแรงผลักดันภายในตน ตลอดจนการจัดการเงื่อนไขภายนอกที่เอื้อต่อการเลือกอย่างมีอิสระ

พุทธปรัชญาเสนอแนวคิดที่สอดคล้องกับเสรีภาพเชิงบวก โดยชี้ว่า ความไม่รู้ (อวิชชา) คือรากเหง้าของการยึดติดและทุกข์ การปลดปล่อยที่แท้จริงจึงเกิดจากการพัฒนาปัญญา (ปัญญาศึกษา) เพื่อรู้เท่าทันตนเองอย่างลึกซึ้ง และสามารถดำรงอยู่ในโลกอย่างมีสติและไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลส ในมุมมองของพุทธธรรม เสรีภาพมิใช่เพียงสิทธิทางกายภาพหรือสิทธิพลเมือง หากคือกระบวนการ “ปลดปล่อยภายใน” ที่นำไปสู่การดำเนินชีวิตอย่างมีเป้าหมาย ศักดิ์ศรี และความหมายอย่างแท้จริง แนวคิดนี้สัมพันธ์อย่างลึกซึ้งกับหลัก ปฏิจสุมุปาบาท ซึ่งชี้ว่า อวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) คือรากเหง้าของทุกข์ ความยึดมั่นในตัวตน (อัตตสัญญา) และความไม่เข้าใจธรรมชาติของชีวิต ล้วนเป็นเหตุแห่งความหลงผิดและการปรุงแต่งกรรม พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “โย โจนาคติ ธมมํ น วิชชติ ตสฺส จิตฺตํ อสฺตเกน วิธาวติ” หมายถึง ผู้ไม่รู้ธรรม ย่อมถูกจิตที่ฟุ้งซ่านครอบงำ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: ขุ.ธ.(ไทย); 25/30/56) การหลุดพ้นจากอวิชชา จึงมิใช่การได้รับข้อมูลเชิงผิวเผิน แต่คือกระบวนการของ วิปัสสนา หรือการรู้แจ้งภายใน ที่ช่วยให้มนุษย์ “เข้าถึงความจริง” และมีอิสระจากความหลงผิด

เสรีภาพในพุทธปรัชญาจึงหมายถึง ปัญญาในการรู้ว่าจะอะไรควรเลือก มากกว่าการมีสิทธิเลือกโดยปราศจากทิศทาง พร้อมทั้งเน้นศักยภาพภายในในการดำเนินชีวิตอย่างมีสติและเมตตา ส่วนในมิติรัฐศาสตร์และการพัฒนา แนวคิดนี้สอดคล้องกับ Sen (1999) ที่เสนอว่า การขจัดความยากจนมิใช่เพียงการเพิ่มรายได้ แต่คือการเสริม ขีดความสามารถ (Capabilities) ให้บุคคลสามารถเลือกชีวิตที่พึงปรารถนาได้จริง ซึ่งสะท้อนจตุรร่วมกับพุทธธรรมที่เน้นการปลูกฝัง วิธีแห่งการรู้แจ้ง มากกว่าการให้ข้อมูลแบบตื้นเขินดังนันทบาทของรัฐบาลตามแนวพุทธจึงไม่ใช่เพียงการจัดการศึกษาเพื่อแข่งขันในตลาดแรงงาน แต่ต้องเป็นการศึกษาเพื่อ “ปลดปล่อย” ประชาชนจากกับดักของอวิชชา และเปิดทางให้พวกเขาเข้าถึงการรู้เท่าทันตนเอง มีสติ และดำรงอยู่ด้วยปัญญาและเมตตาธรรมอย่างแท้จริง

รูปที่ 1: กรอบแนวความคิดการจัดการขจัดความยากจนโดยใช้แนวทางแห่งการพัฒนาที่มีธรรมเป็นฐาน

2. รัฐศาสตร์กลไกเพื่อการปลดปล่อย (Political Science: Mechanisms for Liberation)

ในระบบคิดแบบพุทธ รัฐหรือสังคมไม่ใช่เพียงผู้ปกครองหรือผู้ให้บริการ แต่ต้องทำหน้าที่ เอื้อเอื้อเอ็นไซแห่งการตื่นรู้และการหลุดพ้นแก่ประชาชนอย่างแท้จริง นี่คือการเชื่อมระหว่าง รัฐศาสตร์เชิงโครงสร้าง กับ พุทธธรรมเชิงปฏิบัติการ ที่สามารถวางนโยบายบนฐานแห่งเมตตา ปัญญา และความเพียร เพื่อปลดปล่อยมนุษย์จากความทุกข์เชิงระบบ โดยเฉพาะความยากจน

2.1 ทฤษฎีรัฐสวัสดิการ (Welfare State Theory)

รัฐในฐานะผู้เอื้อเอื้อเอ็นไซแห่งศักดิ์ศรี การมีรัฐสวัสดิการมองว่ารัฐมีหน้าที่เชิงรุกในการลดความเหลื่อมล้ำ และปกป้องพลเมืองจากความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม และสุขภาพ ผ่านการจัดสรรสวัสดิการพื้นฐาน เช่น การศึกษา ประกันสุขภาพ และการคุ้มครองแรงงาน T.H. Marshall (1950) ชี้ว่า “ความเป็นพลเมือง” (Citizenship) ไม่ควรจำกัดอยู่เพียงสิทธิทางกฎหมายหรือการเมือง แต่ต้องรวมถึง “สิทธิทางสังคม” (Social rights) ที่ให้ประชาชนมีฐานชีวิตที่มั่นคงและมีศักดิ์ศรี แนวคิดเรื่อง “สัมมาวาယามะ” หรือความเพียรที่ต้อง (องค์ที่ 6 แห่งอริยมรรคมีองค์ 8) ในพุทธธรรม มิใช่ความพยายามอย่างไร้ทิศทาง หากคือการเพียรที่ตั้งอยู่บนฐานของสติและปัญญา แต่การจะบรรลุสัมมาวายาเมะนั้น จำเป็นต้องมีเงื่อนไขแวดล้อมที่เอื้ออำนวย เช่น ความมั่นคงทางปัจจัย 4 การเข้าถึงการศึกษา และสุขภาพพื้นฐาน

พระพุทธเจ้าตรัสว่า: “ผู้มีศีล ย่อมเจริญเพียรได้ง่าย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย: อภ.ปญจก. (ไทย); 22/47/65) ข้อความนี้สะท้อนว่าความเพียรที่ถูกต้องต้องการ “ฐานแห่งศีล” และเงื่อนไขภายนอกที่เกื้อหนุน จึงจะสามารถพัฒนาไปสู่การปฏิบัติธรรมอย่างยั่งยืน พุทธธรรมจึงมิได้เน้นเพียงความเพียรส่วนบุคคล แต่ยังให้ความสำคัญกับ “โครงสร้างสนับสนุน” ที่ช่วยให้บุคคลสามารถดำรงอยู่ในวิถีแห่งธรรมได้อย่างมั่นคง ดังนั้น รัฐที่ดีไม่ใช่เพียงผู้ดูแล (caretaker) แต่คือผู้เอื้อเอื้อเอ็นไซ (facilitator) ให้ประชาชน “เพียรได้จริง” ในชีวิต เพื่อหลุดพ้นจากกับดักความจนและความไม่มั่นคงระยะยาว

2.2 ทฤษฎีรัฐพัฒนา (Developmental State)

รัฐพัฒนากับพุทธธรรม: การเติบโตที่มีเมตตาและปัญญา “รัฐพัฒนา” คือรัฐที่ใช้กลไกอย่างแข็งแกร่ง พร้อมวางยุทธศาสตร์ในการยกระดับเศรษฐกิจ พัฒนาอุตสาหกรรม และลงทุนในทุนมนุษย์ เพื่อสร้างการเติบโตระยะยาวอย่างยั่งยืน Johnson (1982) วิเคราะห์กรณีญี่ปุ่นหลังสงครามโลกว่า การพัฒนาเศรษฐกิจไม่ได้เกิดขึ้นเองจากกลไกตลาด แต่ต้องอาศัย “รัฐที่มีเป้าหมาย” และมีบทบาทชัดเจนในการกำกับทิศทาง อย่างไรก็ตาม โมเดลนี้ถูกวิจารณ์ว่ามุ่งเน้นตัวเลขมากกว่าความเป็นธรรมและการมีส่วนร่วมของประชาชน เมื่อพิจารณาผ่านพุทธธรรม แนวทางของรัฐพัฒนาจะสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หากบูรณาการหลัก “พหุปัญญา-กรุณา-วิริยะ” เข้ากับการบริหาร ได้แก่ พหุปัญญา (Integrative wisdom): ยุทธศาสตร์ที่เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเศรษฐกิจ สังคม และจิตวิญญาณ, กรุณา (Compassion): การออกแบบนโยบายที่คำนึงถึงกลุ่มเปราะบาง ไม่ใช่แค่เป้าหมาย GDP, วิริยะ (effort): ความเพียรของรัฐในการลดความยากจนเชิงโครงสร้าง ไม่ใช่แค่ขยายตัวทางเศรษฐกิจ ดังนั้น รัฐพัฒนาจึงไม่ควรเพียงทำให้ “เศรษฐกิจโต” แต่ต้องมั่นใจว่า “ประชาชนโตตาม” ทั้งในด้านศักยภาพและคุณภาพชีวิต

2.3 แนวคิดแนวการพัฒนาโดยให้ความสำคัญกับสมรรถภาพของมนุษย์ (Capability Approach)

ด้วยข้อเท็จจริงที่ว่ามนุษย์แต่ละคนมีสมรรถภาพไม่เท่ากัน การมีชีวิตที่ดี (Well-being) ของแต่ละบุคคลในสังคมย่อมมีระดับที่แตกต่างกัน เป้าหมายของการพัฒนาที่แท้จริงจึงควรมุ่งที่การเสริมสร้างสมรรถภาพ (Capabilities) ให้แต่ละคนสามารถบรรลุชีวิตที่ตนให้คุณค่า Sen (1999) ชี้ว่า “ความยากจนที่แท้จริง” ไม่ใช่เพียงการขาดรายได้ แต่คือการขาดขีดความสามารถพื้นฐานในการดำเนินชีวิตอย่างมีความหมาย (A Deprivation of basic capabilities) เขาเสนอว่าการพัฒนา คือ “การขยายเสรีภาพของประชาชนในการเลือกชีวิตที่พวกเขาเห็นเหตุผลให้คุณค่า” Nussbaum (2011) ได้พัฒนาต่อโดยเสนอรายการ “คุณสมบัติเบื้องต้นของชีวิตมนุษย์ที่ดี” อาทิ สุขภาพ การศึกษา ความสัมพันธ์ทางสังคม และศักดิ์ศรี ซึ่งควรได้รับการส่งเสริมโดยรัฐในฐานะหน้าที่เชิงจริยธรรม

ในทางพุทธศาสนา ความยากจนไม่ใช่เพียงปัญหาทางวัตถุ แต่คือ อวิชชา หรือความไม่รู้แจ้งต่อธรรมชาติของชีวิต การช่วยเหลือที่แท้จริงจึงไม่ใช่แค่ “ให้สิ่งของ” แต่ต้อง “ให้ปัญญาและโอกาส” ดังปรากฏในหลัก ทานบารมี, ปัญญาบารมี และ วิริยบารมี ที่รวมพลังของการให้ การรู้ และความเพียรในการพัฒนาชีวิตอย่างครบถ้วน หากนโยบายของรัฐตั้งอยู่บนฐาน Capability อย่างแท้จริง จึงควรเปิดพื้นที่ให้ประชาชน “ได้รู้ ได้เลือก และได้ลงมือทำ” ในสิ่งที่ตนเห็นว่ามีคุณค่า เพื่อไม่ใช่แค่ “อยู่รอด” แต่คือ “อยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี”

3. เศรษฐศาสตร์การเมืองกลไกเพื่อการจัดสรรทรัพยากรในสังคมกับพันธกิจแห่งความยุติธรรม

3.1 ความยากจนไม่ใช่เพียงปัญหาเศรษฐกิจแต่คือผลผลิตของโครงสร้างอำนาจ

เศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง อำนาจทางการเมืองกับการจัดสรรทรัพยากรทางเศรษฐกิจ โดยเน้นว่า ความยากจนและความเหลื่อมล้ำไม่ได้เกิดจากตลาดล้มเหลวอย่างเดียว แต่เกิดจากการจัดระเบียบโครงสร้างอำนาจที่ไม่เป็นธรรม (Chang, 2002) ในระบบทุนนิยมเสรี ผู้มีทุนจะมีอำนาจต่อรองสูง ทั้งในเชิงนโยบายและการเข้าถึงทรัพยากร ขณะที่ประชาชนผู้ด้อยโอกาสถูกกดทอนให้เป็นเพียงแรงงานหรือ “หน่วยบริโภค” โดยขาดพลังในการต่อรองกับรัฐหรือทุน การแก้ปัญหาความยากจนจึงไม่ใช่แค่ “แจกจ่าย” แต่ต้อง “จัดโครงสร้างใหม่” ให้เกิดความเป็นธรรม ทั้งในระดับรัฐ ตลาด และภาคประชาชน

3.2 กลไกรัฐในฐานะเครื่องมือจัดสรรเชิงอำนาจ

รัฐในมุมมองเศรษฐศาสตร์การเมืองไม่ใช่แค่ผู้วางกฎ แต่คือ “ตัวแสดงที่มีอำนาจในการควบคุมทรัพยากร การเก็บภาษี และการออกแบบนโยบาย” ซึ่งมักถูกครอบงำโดยกลุ่มผลประโยชน์ (Interest groups) ทำให้นโยบายจำนวนมากไม่ตอบสนองความเป็นธรรมเชิงโครงสร้าง แนวคิดนี้ได้รับการอธิบายโดย Antonio Gramsci (1971) ผ่านแนวคิด Hegemony ว่า ชนชั้นนำทางเศรษฐกิจใช้ทั้ง “พลังอำนาจแข็ง Hard Power” (นโยบาย/กฎหมาย) และ “พลังอำนาจอ่อน Soft power” (วาทกรรม/วัฒนธรรม) ในการรักษาสถานะเดิม

ของตนเมื่อความไม่เท่าเทียมถูกทำให้ “ดูปกติ” ประชาชนจำนวนมากจึงไม่ตระหนักว่าตนเองอยู่ในโครงสร้างที่กดทับ

3.3 พุทธธรรมกับการวิพากษ์โครงสร้างอำนาจ

ในทางพุทธปรัชญา “อวิชชา” มิได้หมายถึงความไม่รู้ในระดับปัจเจกเท่านั้น แต่รวมถึงการไม่ตระหนักถึงระบบที่หล่อหลอมทุกข์ ให้ดำรงอยู่ด้วย เช่น ความยึดมั่นในวัตถุ การบริโภคเกินจำเป็น หรือการยอมรับอำนาจโดยไม่ตั้งคำถาม พระพุทธเจ้าทรงวิพากษ์ชนชั้นในยุคพุทธกาลหลายครั้ง โดยเสนอว่า “ความประเสริฐของมนุษย์มิได้อยู่ที่ชาติกำเนิด แต่อยู่ที่การกระทำอันสุจริต” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย: ส.ส.(ไทย); 15/103) แนวคิดนี้สะท้อนว่าพุทธธรรมมิใช่เพียงเครื่องมือในการบรรลุความสงบส่วนบุคคล แต่คือกลไกแห่ง “ปัญญาสาธารณะ” (Collective awakening) ที่ปลุกให้ผู้คนตื่นรู้ต่อโครงสร้างสังคมที่กดทับศักยภาพมนุษย์ และกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงระบบบนพื้นฐานของความเมตตาและความยุติธรรม

4. การหลุดพ้นจากกับดักรายได้ปานกลาง: เชื่อมโยงสู่การปฏิบัติ (Escaping the Middle-Income Trap: From Insight to Action)

ประเด็นประเทศกับดักรายได้ปานกลาง (Middle-Income Trap) ไม่ได้เป็นเพียงปัญหาเชิงเศรษฐกิจเท่านั้น หากยังสะท้อนถึงข้อจำกัดเชิงโครงสร้าง สถาบัน และวัฒนธรรมทางสังคมที่อุดร้งศักยภาพของมนุษย์ และสังคมโดยรวม การหลุดพ้นจากกับดักนี้จึงต้องอาศัยการปฏิรูปทั้งระบบ โดยเฉพาะการปลดล็อก “ทุนมนุษย์” และ “ทุนจิตวิญญาณ” ตามแนวทางของพุทธปรัชญา

4.1 เปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจ: การแสวงหาทางปัญญาเพื่อพัฒนาอย่างแท้จริง

โครงสร้างเศรษฐกิจแบบพึ่งพาแรงงานราคาถูก-การผลิตแบบ OEM-และระบบการศึกษาที่ผลิตแรงงาน ไม่ใช่พลเมืองผู้สร้างนวัตกรรม คือปัจจัยสำคัญที่กักขังประเทศให้อยู่ในกับดักรายได้ปานกลาง ในแง่เศรษฐศาสตร์ ต้องเปลี่ยนผ่านจากเศรษฐกิจปริมาณ (Input-driven) ไปสู่เศรษฐกิจคุณภาพ (Innovation-driven) ผ่านการลงทุนด้านนวัตกรรม วิจัย และการศึกษาที่เน้นทักษะคิดวิเคราะห์ สร้างสรรค์ และจริยธรรม (Rodrik, 2006)ด้านพุทธธรรม แนว ไตรสิกขา (ศีล-สมาธิ-ปัญญา) สามารถตีความในบริบทเศรษฐกิจได้ว่า ศีล คือจริยธรรมทางธุรกิจ ความโปร่งใส ความรับผิดชอบต่อสังคม, สมาธิ คือการมีระบบคิดอย่างมีสติ ไม่หวั่นไหวกับกระแสทุนแก๊งกำไร และปัญญา คือการเรียนรู้เพื่อสร้างสรรค์นวัตกรรมเพื่อประโยชน์ส่วนรวม การพัฒนาเศรษฐกิจจึงไม่ใช่แค่การเพิ่มรายได้ แต่คือการ “แสวงหาทางปัญญา” เพื่อให้เศรษฐกิจดำรงอยู่บนฐานแห่งคุณค่า ไม่ใช่แค่มูลค่า

4.2 เสริมอำนาจประชาชน (Empowerment): พัฒนาคนให้รู้ตนและรู้สิทธิ

ความสามารถในการเลือกชีวิตที่มีคุณค่าคือเสรีภาพที่แท้จริง (Sen, 1999) และการรู้จักตนเองคือรากฐานของความเป็นมนุษย์ในพุทธธรรม รัฐศาสตร์เชิงนโยบายเน้นการกระจายอำนาจ (Decentralization) และเสริมสร้างศักยภาพภาคประชาชนในการมีส่วนร่วม (Participatory Governance) ด้านสังคมวิทยา

แนวคิด “Agency” ชี้ให้เห็นว่า ความยากจนไม่ใช่แค่การขาดทรัพยากร แต่คือการขาดพลังในการกำหนดชีวิตตนเอง พุทธศาสนาเห็นว่า “อตตานิ อูปมํ กร” (จงเอาตนเองเป็นเครื่องเปรียบในการวางนโยบาย – ธรรมบท ข้อ 129) คือ หลักสำคัญของการพัฒนาแบบเข้าใจตนเองและเคารพผู้อื่นสู่การเสริมพลังประชาชนจึงไม่ใช่แค่ “ให้เสียง” แต่ “ให้ตื่นรู้”

4.3 สร้างความยุติธรรมเชิงโครงสร้าง: จัดระบบให้ทุกคนมีโอกาสลุกขึ้นยืน

ความเหลื่อมล้ำในสังคมคือผลสะสมจาก “อำนาจเชิงโครงสร้าง” ที่กระจายไม่เท่าเทียม ทั้งด้านภาษีทุน ทรัพยากร และการศึกษา เศรษฐศาสตร์การเมืองชี้ว่าโครงสร้างภาษีแบบถดถอย (Regressive) และการผูกขาดทรัพยากรส่งผลให้ “ชนชั้นขี้มนร้อน” ดำรงอยู่ต่อไป (Piketty, 2014) การปฏิรูประบบภาษี การคุ้มครองแรงงาน และการเปิดพื้นที่การศึกษาอย่างเท่าเทียมจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการสลายโครงสร้างที่กดทับ ในพุทธธรรม แนวคิด ทานบารมี ไม่ได้หมายถึงการให้ด้วยเมตตาอย่างเดียว แต่คือ “การให้ด้วยปัญญา” ที่เข้าใจบริบทของการให้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด เช่น การให้โอกาสทางการศึกษา เทคโนโลยี และความสามารถในการผลิต

4.4 พัฒนาผู้นำการเปลี่ยนแปลง: จากพลเมืองเงียบสู่พลเมืองตื่นรู้

ความเปลี่ยนแปลงจะไม่เกิดขึ้นถ้าไม่มีผู้นำทางจริยธรรมที่มุ่งหวังสาธารณะประโยชน์ มากกว่าผลประโยชน์ส่วนตัว รัฐศาสตร์แนวประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (Deliberative Democracy) เน้นการสร้าง “พลเมืองที่มีภาวะผู้นำ” (Civic Leaders) ซึ่งไม่ได้หมายถึงผู้นำในตำแหน่ง แต่คือผู้มีความสามารถในการชี้นำทางสังคมอย่างมีจริยธรรม ในทางพุทธศาสตร์ “พระโพธิสัตว์” คือตัวอย่างของผู้นำที่ไม่เพียงแสวงหาความหลุดพ้นเพื่อตนเอง แต่ยืนหยัดต่อสู้เพื่อความทุกข์ของผู้อื่น พระโพธิสัตว์จึงเป็นสัญลักษณ์ของ “ผู้นำแห่งเมตตา-ปัญญา-วิริยะ” ที่ระบบการศึกษาหรือการเมืองควรสร้างขึ้น การลงทุนเพื่อสร้างผู้นำชุมชนในแนวพุทธคือการปลูกพลังเปลี่ยนแปลงจากราก ไม่ใช่เพียงเปลี่ยนคนข้างบน

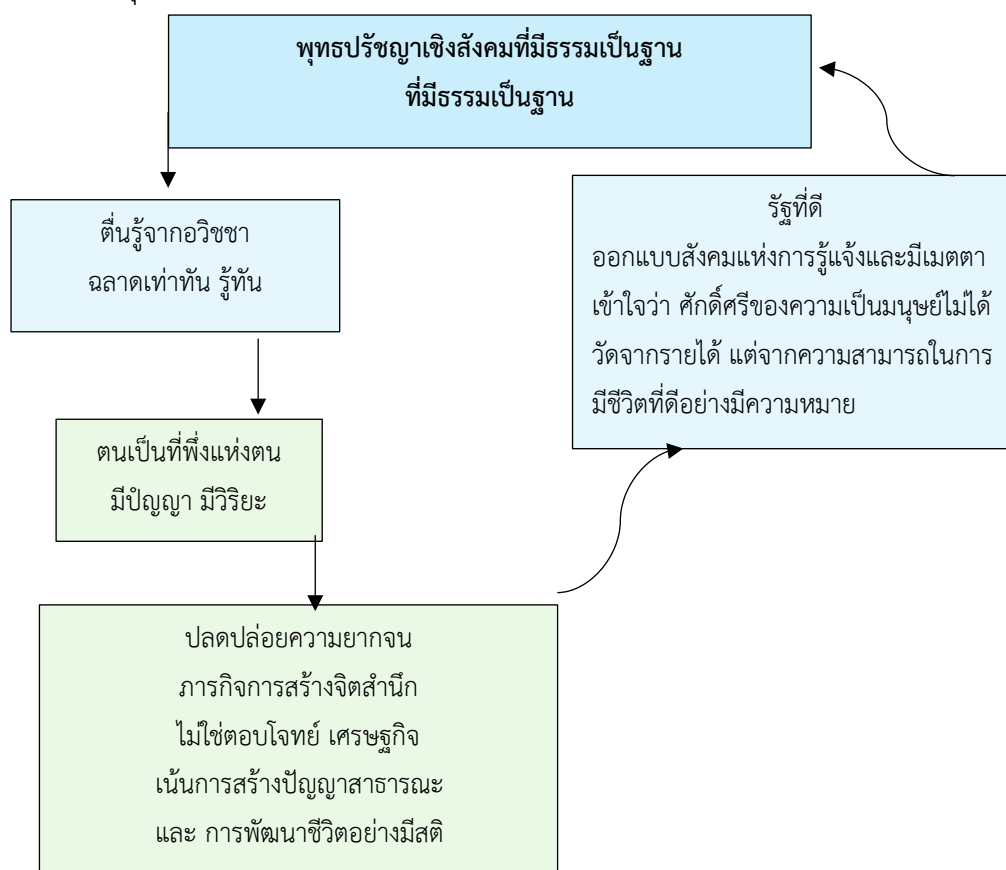
5. บทสรุปเชิงปรัชญาพุทธธรรม

การปลดปล่อยจากความยากจน การกิจทางจิตสำนึก ไม่ใช่เพียงโจทย์ทางเศรษฐกิจ การแก้ปัญหาความยากจนไม่ควรถูกลดทอนให้เป็นเพียงกลไกการ “แจกจ่ายรายได้” หรือการดำเนินนโยบายสวัสดิการในเชิงเทคนิคเท่านั้น หากแต่ต้องเข้าใจว่า ความยากจนคือสัญญาณของโครงสร้างที่ไม่ยุติธรรม และความไม่เสมอภาคเชิงศักดิ์ศรี ซึ่งฝังลึกในระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม จึงต้องได้รับการเยียวยาทั้งในระดับนโยบายและระดับจิตสำนึก

ในเชิงปรัชญา แนวคิดของ Amartya Sen และ Martha Nussbaum ชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาไม่ใช่เพียงเรื่องของรายได้หรือ GDP แต่คือการเปิดโอกาสให้มนุษย์มี “ขีดความสามารถในการเลือกชีวิตที่พึงปรารถนา” (Capabilities to live the life they value) ซึ่งต้องอาศัยเงื่อนไขภายนอกและภายในในการเติบโตอย่างมีความหมาย (Sen, 1999)

ในเชิงรัฐศาสตร์ รัฐไม่ควรเป็นเพียง “ผู้จัดสรรทรัพยากร” หรือ “ผู้ควบคุมตลาด” แต่ควรทำหน้าที่เป็น “ผู้ปลุกตื่นศักยภาพของประชาชน” โดยออกแบบนโยบายที่ไม่เพียงแก้ไขปัญหาเชิงเศรษฐกิจ แต่ เสริมพลังพลเมือง ให้มีปัญญา มีสิทธิ มีอิสระ และสามารถกำหนดชีวิตของตนเองได้ ในพุทธธรรม การหลุดพ้นจากทุกข์ที่แท้จริงเกิดขึ้นได้ผ่านกระบวนการภายในที่เรียกว่า “การตื่นรู้” (Bodhi) ซึ่งไม่ใช่เพียงการมีชีวิตอยู่ แต่คือการเข้าใจธรรมชาติของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ การปฏิบัติธรรมเช่นนี้สอดคล้องกับการออกแบบนโยบายที่เน้นการ สร้างปัญญาสาธารณะ และ การพัฒนาชีวิตอย่างมีสติ

รัฐที่ดีจึงไม่ใช่เพียงผู้ดูแลผู้ยากไร้ แต่คือ “ผู้ออกแบบสังคมแห่งการรู้แจ้งและมีเมตตา” ที่เข้าใจว่า ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ไม่ได้วัดจากรายได้ แต่จากความสามารถในการมีชีวิตที่ดีอย่างมีความหมาย

รูปที่ 2: กรอบแนวความคิดการนำพุทธปรัชญาที่มีธรรมเป็นฐานมาแก้ไข้ปัญหาเศรษฐกิจ

องค์ความรู้ใหม่จากปรัชญาพุทธธรรมว่าด้วยการปลดปล่อยจากความยากจน

1. ความยากจนไม่ใช่เพียงปัญหาเชิงเศรษฐกิจ แต่คือ “ปัญหาทางจิตสำนึก” และ “ความยุติธรรมทางศักดิ์ศรี” ปัญหาความยากจนไม่ควรถูกตีกรอบให้เป็นเรื่องของรายได้ หรือกลไกการแจกจ่ายงบประมาณเท่านั้น เพราะความยากจนคือ “สัญญาะ” ที่ชี้ถึงโครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมในระบบสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ที่ฝังลึกจนกลายเป็นความไม่เสมอภาคเชิงศักดิ์ศรี (Dignity-Based Inequality)

2. การพัฒนาในมิติ “ขีดความสามารถ” (Capabilities Approach) ตามแนวคิดของ Amartya Sen และ Martha Nussbaum การพัฒนาแท้จริงต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนมี เสรีภาพในการเลือกชีวิตที่มี

ความหมาย ไม่ใช่แค่เพิ่ม GDP แต่คือการเสริมสร้างเงื่อนไขทั้งภายนอก (นโยบาย สภาพแวดล้อม) และภายใน (การศึกษา การตื่นรู้) ให้ประชาชน “เจริญงอกงาม” อย่างแท้จริง

3. **รัฐคือผู้ปลูกศักยภาพ ไม่ใช่แค่ผู้จัดสรร** รัฐที่ดีไม่ใช่แค่ผู้แจกสวัสดิการหรือควบคุมกลไกตลาด แต่คือ ผู้ร่วมออกแบบชีวิต ผ่านการสร้าง “ปัญญาสาธารณะ” สร้างสิ่งแวดล้อมที่เกื้อหนุนให้ประชาชนมี อิสระ ปัญญา ศักดิ์ศรี และความสามารถในการกำหนดตนเอง

4. **การตื่นรู้ในพุทธธรรมว่าความหลุดพ้น** คือ การเข้าใจความทุกข์อย่างลึกซึ้ง การพัฒนาในเชิงพุทธ คือการเข้าใจ “อริยสัจ 4” คือ เข้าใจทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ดับทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ ด้วยกระบวนการภายในของ “การตื่นรู้” (Bodhi) ซึ่งสอดคล้องกับการออกแบบนโยบายที่เน้นการ ปลูกปัญญาและเมตตาในสังคม

ตารางสาระเชิงบูรณาการขององค์ความรู้

มิติ	แนวคิด	คำอธิบาย
ปรัชญา	Capabilities Approach	ความเจริญและรายได้ของชาติไม่ใช่แค่ GDP แต่คือศักยภาพในการมีชีวิตที่คนเห็นว่ามีคามหมาย
พุทธศาสนา	Bodhi – การตื่นรู้	การแก้ปัญหาแบบยั่งยืน ต้องเกิดจากการเปลี่ยนแปลงจากภายใน
รัฐศาสตร์	Empowering State	รัฐที่ดีต้อง “เสริมพลังบวก” ให้แก่ประชาชน ไม่ใช่แค่แจกของฟรีเพื่อควบคุมใจ
เศรษฐศาสตร์	Buddhist Economics	เศรษฐกิจที่ดีไม่ใช่แค่เพิ่มรายได้ แต่ต้องพัฒนามนุษย์ลดความทุกข์ เสริมปัญญา

สรุปข้อเสนอเชิงนโยบาย

การบูรณาการพุทธปรัชญาเชิงมิตินี้สัมคมวิทย์กับการขจัดความยากจน ศึกษาจากการเติบโตเชิงตัวเลขสู่การเติบโตเชิงความหมายของชีวิตและชุมชน ดังนี้

1. **เปลี่ยนเกณฑ์วัดความสำเร็จจากตัวเลข GDP เป็น Well-being** พบว่าในแนวสังคมวิทยาของไทยศึกษา โดยเฉพาะในงานของ อาจารย์ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, นิธิ เอียวศรีวงศ์ และ สุลักษณ์ ศิวรักษ์ มีการวิพากษ์อย่างชัดเจนว่า GDP ไม่สามารถสะท้อนคุณภาพชีวิตที่แท้จริงของคนไทยได้ การพัฒนาที่ดีควรพิจารณาจาก ความสงบในจิตใจ ความสัมพันธ์ในชุมชน และศักยภาพในการมีชีวิตที่มีความหมาย ซึ่งแนวทางนี้สอดคล้องกับ พุทธแนวคิดที่ว่าด้วยสุขภาวะองค์รวม และ ความพอเพียง, นโยบายที่เสนอ:

1.1 การสร้าง “ดัชนีสุขภาวะเชิงพุทธ” (Buddhist Well-being Index) คือการวัดคุณภาพชีวิตที่ไม่ยึดเพียงตัวเลขรายได้หรือ GDP แต่ประเมินจากมิติภายในของมนุษย์ เช่น ความสงบในจิตใจ ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความรู้เท่าทันตนเอง และความหมายของชีวิต โดยอิงจากหลัก ศีล-สมาธิ-ปัญญา (ไตรสิกขา) และอริยสัจสี่ เพื่อวัด “ความทุกข์-เหตุแห่งทุกข์-การดับทุกข์-หนทางสู่สุขภาวะ”

1.2 เปลี่ยนหน่วยนโยบายพัฒนาสังคมให้ยึด “ความสามารถในการดำรงชีวิตที่ดี” (Capabilities) แทนรายได้แนวคิดนี้เสนอว่า การพัฒนาควรเน้นการขยายโอกาสและเสรีภาพของประชาชนในการเลือกใช้ชีวิต

อย่างมีความหมาย ไม่ใช่แค่เพิ่มรายได้ เช่น เข้าถึงการศึกษา สุขภาพดี มีงานที่มีคุณค่า มีจิตใจเป็นสุข สู่ความสอดคล้องกับแนวคิด Capability Approach ของ Amartya Sen และหลัก พุทธธรรมว่าด้วยการรู้เท่าทันทุกข์-รู้จักตน-พึ่งตนเองได้

2. ออกแบบหลักสูตร “ผู้นำชุมชนเชิงพุทธ” เพื่อปลูกพลเมืองตื่นรู้ ไทยศึกษาเชิงสังคมวิทยาเน้นว่าผู้นำท้องถิ่นในวัฒนธรรมไทยมีบทบาทสูงในการกำหนดทิศทางชุมชนทั้งในเชิงวัฒนธรรมศีลธรรมและเศรษฐกิจ พุทธปรัชญาเสนอ “โพธิสัตว์ทางสังคม” คือผู้นำที่ไม่เพียงช่วยเหลือตนเอง แต่ยื่นหยัดเพื่อสาธารณะ โดยใช้เมตตาและปัญญาเป็นฐาน,นโยบายที่เสนอ:

2.1 พัฒนาหลักสูตร “พลเมืองตื่นรู้เชิงพุทธ” ที่ครอบคลุมเรื่องสิทธิ หน้าที่ ความยุติธรรม และการมีส่วนร่วม คือการออกแบบหลักสูตรพัฒนาศักยภาพของประชาชนให้เป็น “พลเมืองผู้รู้เท่าทัน” ทั้งในมิติของสิทธิ หน้าที่ ความยุติธรรม และการมีส่วนร่วมทางสังคมและการเมือง โดยใช้หลักธรรม เช่น อริยสัจสี่, ไตรสิกขา, และ โพธิสัตว์ธรรม เป็นกรอบหลักหลักสูตรนี้จะเน้นว่า “พลเมืองที่ดี” ไม่ใช่เพียงผู้ปฏิบัติตามกฎหมาย แต่คือผู้มี เมตตา รู้คิด รู้ตน และกล้าร่วมเปลี่ยนแปลงเพื่อสาธารณะเชื่อมโยงกับแนวคิดการมีส่วนร่วมในที่ประชุมสาธารณะ (civic engagement) และศีลธรรมสาธารณะ (public morals) ที่มีรากฐานในวัฒนธรรมไทยและพุทธศาสนา

2.2 ส่งเสริมโรงเรียนพระปริยัติ-ชุมชน-องค์กรภาคประชาชน เป็นฐานฝึกผู้นำรุ่นใหม่ เปลี่ยน “พื้นที่ทางศาสนาและชุมชน” ให้กลายเป็น สถาบันฝึกพลเมืองผู้มีจิตสาธารณะและภาวะผู้นำเชิงธรรม เช่น ศูนย์การเรียนรู้เชิงพุทธ, เวทีธรรมสาธารณะ, ชุมนุมผู้นำเยาวชนชุมชน โดยเฉพาะ โรงเรียนพระปริยัติธรรม โรงเรียนพระพุทธศาสนาวันอาทิตย์และวัดในชุมชน มีศักยภาพเป็น ศูนย์เรียนรู้แบบบูรณาการ ที่ผสมผสานพุทธธรรมเข้ากับประเด็นสังคมร่วมสมัย เช่น ความยุติธรรมเชิงโครงสร้าง, ความเหลื่อมล้ำ, และการพัฒนาอย่างยั่งยืน ผู้นำรุ่นใหม่ไม่ใช่ผู้มีอำนาจ แต่คือ “ผู้ตื่นรู้และพร้อมรับใช้สังคม” ตามแบบอย่างของพระโพธิสัตว์ส่งเสริมโรงเรียนพระปริยัติ-ชุมชน-องค์กรภาคประชาชนเป็นฐานฝึกผู้นำรุ่นใหม่

3. ลงทุนในเศรษฐกิจสร้างสรรค์ที่ตอบโจทย์ชุมชน งานศึกษาในสาขาไทยศึกษาอย่างเช่นในงานของ จุมพล พูลภัทรชีวิน, สฤณี อาชวานันทกุล ชี้ให้เห็นว่า เศรษฐกิจชุมชนต้องมีรากในอัตลักษณ์ท้องถิ่น และควรขับเคลื่อนด้วยทุนวัฒนธรรม (Cultural capital) ไม่ใช่แค่ทุนการเงิน แต่พุทธธรรม คือการเน้นสัมมาชีพ (right livelihood) สู่เศรษฐกิจต้องไม่เบียดเบียน ไม่เอาเปรียบ แต่เกื้อกูลและยั่งยืน, นโยบายที่เสนอ

3.1 สนับสนุนแนวคิดเศรษฐกิจสร้างสรรค์ (Creative Economy) แบบชุมชนออกแบบเอง (Community-Driven Innovation) เปลี่ยนแนวคิดเศรษฐกิจสร้างสรรค์จากบนลงล่าง (Top-Down Creative Economy) มาสู่ เศรษฐกิจที่ชุมชนเป็นผู้ออกแบบเอง โดยใช้ทุนทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และอัตลักษณ์พื้นถิ่นเป็นเครื่องมือพัฒนา แนวทางนี้เน้นให้ชุมชนได้ “สร้างสรรค์ในแบบของตน” บนฐานของความภาคภูมิใจในท้องถิ่น ไม่ใช่การผลิตซ้ำเพื่อการค้าเท่านั้น แต่เพื่อฟื้นฟูคุณค่าทางสังคม เช่น งานหัตถกรรมแบบพุทธ-นิทานชุมชน-สื่อธรรมะร่วมสมัย

สอดคล้องกับแนวคิดของพุทธเรื่อง “สัมมาชีพ” และแนวทางพัฒนาแบบมีจิตวิญญาณ (Evelopment with mindfulness) ส่งเสริมกิจการวิสาหกิจเพื่อสังคม (SE) ที่รวมพลังท้องถิ่น ศิลปะ วัฒนธรรม และธรรมะ

4. สร้างพื้นที่แห่งการมีส่วนร่วม เพื่อ “ปัญญาสาธารณะ” (Collective Wisdom) งานวิจัยทางด้านสาขาไทยศึกษาสะท้อนว่า “ความรู้ท้องถิ่น” (Local wisdom) และ “การสนทนาในชุมชน” คือกลไกที่สำคัญในการเยียวยา พัฒนา และปฏิรูปสังคม แนวคิดนี้คือ พุทธประชาธิปไตย (Dhammic Democracy) เสนอให้รัฐเปิดพื้นที่ให้ชุมชนคิดร่วม ตัดสินร่วม และรับผิดชอบร่วม (Participatory governance) นโยบายที่เสนอ

4.1 สร้างกลไกทางสังคมที่วัดสามารถทำได้จริง และมีฐานจาก พุทธปรัชญาเชิงปฏิบัติ ซึ่งสามารถแปลงเป็น “นโยบายชุมชนที่มีธรรมเป็นฐาน” ได้อย่างเป็นรูปธรรม วัดสามารถเป็นเจ้าภาพในการ เชื่อมโยงชุมชน ภาครัฐ ภาคประชาชน และผู้นำท้องถิ่น เพื่อมา “ฟัง-คิด-แลกเปลี่ยน-ออกแบบ” แนวทางพัฒนาชุมชนร่วมกัน หลักปรัชญานี้อิงจากแนวคิด พุทธประชาธิปไตย (Dhammic Democracy) ที่เชื่อว่าการตัดสินใจใด ๆ ควรตั้งอยู่บนฐานของ ปัญญา เมตตา และการไม่เบียดเบียน ซึ่งสามารถย้อนโยงกับหลัก สังคหวัตถุ 4 ได้แก่ ทาน ปิยวาจา อตถจริยา และสมานัตตตา ที่ใช้เป็นหลักสร้างความกลมเกลียวในหมู่ชน สิ่งทีวัดสามารถทำได้ทันที คือ การเปิด “ศาลาปัญญา” หรือ “ธรรมสถานประจำเดือน” เชิญชวนเยาวชน ผู้สูงอายุ กลุ่มอาชีพ ผู้นำท้องถิ่น ร่วมวงแลกเปลี่ยน พระภิกษุเป็น “ผู้ฟังอย่างรู้แจ้ง” และผู้เอื้อให้เกิดปัญญาร่วม (CSollective wisdom) มาสรุปข้อเสนอไปยังองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อใช้อำนาจนโยบาย นี่คือการเมืองแบบเมตตา” ที่เริ่มได้โดยไม่ต้องรอฝ่ายนโยบายจากส่วนกลาง

4.2 การส่งเสริมระบบการจัดการตนเองของชุมชนโดยอิงธรรม แนวคิดนี้คือการค้ำพลังให้ชุมชนจัดการชีวิต เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของตนเองโดยมีธรรมะเป็น “ระบบคุณค่าหลัก” ตัวอย่างที่ดำเนินการได้จริง ได้แก่ สหกรณ์ธรรมะ: ธุรกิจร่วมของชาวบ้านที่มีหลัก “ไม่เอาเปรียบกัน ไม่หวังผลเกินควร” อิงแนวสัจและมมาชีพ โดยเปิดกลุ่มสหกรณ์ธรรมะเริ่มต้นจากผู้ร่วมกิจกรรมทางศาสนา, ตลาดสีเขียวหรือตลาดธรรมะ: ตลาดที่ส่งเสริมสินค้าไร้สารพิษ เมตตาต่อผู้ผลิตและผู้ซื้อ, โรงเรียนพุทธท้องถิ่น: ศูนย์เรียนรู้ที่สอนทั้งวิชาชีพและธรรมะ เช่น การนั่งสมาธิ การรู้เท่าทันสื่อ ความพอเพียง ร่วมมือกับโรงเรียนบ้านและโรงเรียนพระปริยัติฯ จัดกิจกรรมการเรียนรู้พุทธท้องถิ่นในวันหยุด หลักปรัชญานี้อิงจากแนวคิด “เศรษฐศาสตร์พุทธ” ของ E. F. Schumacher และ “พุทธธรรมเพื่อการพัฒนา” ของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่เน้นว่าเศรษฐกิจที่ดีต้องช่วยพัฒนาคน ไม่ใช่แค่ผลิตสินค้านอกจากนี้ยังสามารถอ้างถึง พระไตรปิฎก หมวดราชาธรรม 10, สังคหวัตถุ 4 และไตรสิกขา

ดังนั้นการสร้างชุมชนเข้มแข็งในแบบ “พุทธนิยมเชิงสังคม” (Social Buddhist Practice) มิใช่เพียงแนวคิดอุดมคติ หากสามารถดำเนินการได้จริงโดยอาศัย “วัด” เป็นฐานของ การฟื้นฟูปัญญาสาธารณะและการจัดการตนเองของชุมชน นี่ไม่ใช่เพียงการสอนธรรมะ แต่คือการ “เปลี่ยนธรรมะให้กลายเป็นระบบที่มีชีวิตในชุมชน” ซึ่งช่วยให้ชาวบ้านไม่เพียงอยู่รอด แต่ “อยู่ดี” อย่างมีศักดิ์ศรี

บรรณานุกรม

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2537). *เศรษฐศาสตร์กับหลักพุทธธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2538). *พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2538). *เศรษฐศาสตร์แห่งความพอเพียงกับพุทธธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2541). *เศรษฐศาสตร์กับหลักพุทธธรรม*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2542). *เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ: แนวคิดเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2543). *พุทธธรรมกับการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2554). *พระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาไทย (ฉบับสยามรัฐ)*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2519). *หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (พุทธปรัชญาเถรวาท)*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร.
- Berlin, I. (1958). *Two concepts of liberty*. Oxford University Press.
- Chang, H.-J. (2002). *Kicking away the ladder: Development strategy in historical perspective*. Anthem Press.
- Fromm, E. (1955). *The sane society*. Rinehart & Company.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the prison notebooks*. International Publishers.
- Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese miracle: The growth of industrial policy, 1925–1975*. Stanford University Press.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class, and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nussbaum, M. C. (2011). *Creating capabilities: The human development approach*. Harvard University Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Harvard University Press.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Harvard University Press.
- Rodrik, D. (2006). *Industrial policy for the twenty-first century*. Harvard Kennedy School Working Paper.
- Schumacher, E. F. (1973). *Small is beautiful: Economics as if people mattered*. Blond & Briggs.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.